

УДК 94(477.64-751.3)"179"(045)

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ХОРТИЦІ – МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ КОЗАЦТВА
У XVIII–XIX СТОЛІТТЯХ

Олег Власов,
молодший науковий співробітник
відділу історії
Національного заповідника
«Хортиця»

У статті розглядається історія формування образу Хортиці, як визначного місця пам'яті запорозького козацтва під впливом легенди про Хортицьку Січ, зафіксованої у першій половині XVIII ст. Семеном Мишецьким і популяризованої у XIX ст. Миколою Гоголем. Розвинуто ідею про те, що провідна роль у процесі ієротопії належить відомим творчим особистостям, що відвідували острів. Дослідження зосереджує увагу на великому позитивному значенні хортицької легенди для збереження унікального природно-історичного комплексу острова.

Ключові слова: острів Хортиця, запорозьке козацтво, традиція, історична пам'ять.

The article examines the history of the formation of the image of Khortytsia as a significant place of memory of the Zaporozhian Cossacks under the influence of the legend of the Khortytsia Sich, recorded in the first half of the 18th century by Semen Myshetsky and popularized in the 19th century by Mykola Gogol. The idea is developed that the leading role in the process of hierotopia belongs to famous creative personalities who visited the island. The study focuses on the great positive significance of the Khortytsya legend for the preservation of the unique natural and historical complex of the island.

Keywords: Khortytsia Island, Zaporozhian Cossacks, tradition, historical memory.

Необхідною складовою ідеології будь-якої держави або народу, який дбає про своє майбутнє, є власна історична міфологія. Це сукупність сюжетів і уявлень про спільне минуле, які підтримують національну гордість, допомагають формувати націю, тримати її вкупі та протистояти викликам [1, с. 187–188]. Прикладом таких сюжетів є тема вікінгів у Норвегії, підкорення Дикого Заходу в США, в Україні ж – козацтво, як сила, яка свого часу зробила великий внесок у боротьбу Європи з османами, допомогла зберегти національну ідентичність та заклала підвалини нашої сучасної державності [2]. Головним місцем пам'яті запорозького козацтва вважається о. Хортиця, який можна розглядати, як виразний приклад новітньої ієротопії – конструювання сакрального простору. Метою цього дослідження є прослідкувати початкові етапи цього творчого акту на конкретних прикладах.

Хоча даний аспект опинився у полі зору науковців порівняно недавно, присвячена йому історіографія доволі широка. Микола Киценко (1967, 1972), Віктор Фоменко (1969), Костянтин Сушко (1989, 2001) та Олена Апанович (1991) одностайно відзначили ключову роль Миколи Гоголя у становленні Хортиці, як місця паломництва відомих особистостей. Візити Тараса Шевченка, Іллі Ріпина, Миколи Лисенка, Івана Буніна, Максима Горького подавалися ними, як важливі події в історії острова. Вони ж заповнювали фактологічну лакуну XIX – початку XX ст. за умов, коли висвітлення теми менонітів, тодішніх мешканців Хортиці, було з ідеологічних міркувань під негласною забороною [3, с. 45–52; 4, с. 90–97; 5, с. 78; 6, с. 33–34; 7, с. 53–56; 8, с. 312–313].

Юрій Завгородній та Максим Остапенко (1999) вперше розглянули «творчі паломництва» митців, як несвідомий прояв крипторелігійності в контексті багатотисячолітньої традиції сакральності острова [9, с. 271–272]. Кілька робіт Ю. Завгородній присвятив ролі Миколи Гоголя й Тараса Шевченка у становленні Хортиці, як модерної святині – місця пам'яті козацтва, де знаходилася легендарна Запорозька Січ (2008, 2012) [10, с. 165–

166; 11, с. 113–115]. При цьому автор робить важливе зауваження – острів майже не згадується у так званих «козацьких літописах» [12, с. 68]. Історія формування образу Хортиці, як місця пам'яті, була предметом досліджень Арнольда Сокульського (2008) [13] та Сергія Дударенка (2022) [14]. Віталій Щербак (2022, 2024) та В'ячеслав Саричев (2023, 2025), докладно розглядаючи питання «Хортицької січі», дійшли протилежних висновків: перший – про її легендарність, другий – реальне існування [15; 16; 17; 18].

Олег Власов торкався різних аспектів творення сакрального простору Хортиці. Зокрема, була проаналізована імовірна історична містифікація доби преромантизму – давньогрецька (?) назва Хортиці у творі Б. фон Кампенгаузена (2023) [19], здійснено стислий огляд історії геологічного заказника загальнодержавного значення «Дніпровські пороги» (2025) [20]. Результати досліджень були популяризовані в туристичних путівниках (2023, 2024) [21, с. 24–32; 22, с. 30–36].

Автори кінця XVI – початку XVII ст. характеризують Хортицю, як один із найважливіших стратегічних пунктів Запорозжя. Серед них – Станіслав Сарницький («Опис давньої та нової Польщі», 1585) [23, с. 78], Йоахім Бельський («Хроніка польська Мартина Бельського», 1597) [23, с. 326], Марцин Пашковський («Історії турецькі та змагання козацькі з татарами», 1615) [24, с. 50], Шимон Старовольський («Лицарство польське», 1628) [23, с. 379]. Окремо виділимо поему Шимона Пекаліда «Про Острозьку війну проти Низових» (1600), де Хортиця іменується «покровителькою різнорідного племені, яке кружляє по всіх морях...», тобто виступає, як символ козацтва [25, с. 173]. Проте, вже французький інженер Гійом де Боплан, який писав про острів у 1630 рр., зазначає, що «він був би добрим місцем для поселення» [26, с. 43], а в датованому лютим 1648 р. «королівському наданні» князю Яремі Вишневецькому стверджується, що острів Хортиця на Дніпрі у Київському воєводстві «пусто лежить» [27, с. 472]. У другій половини XVII ст. Хортиця зберігає певне стратегічне значення, про що свідчать, зокрема, нереалізовані

наміри турків збудувати фортецю в урочищі Кічкас поряд із островом (1677) [28, с. 92–93, 202]. Але те, що Хортиця зовсім не згадана у літописах Самовидця та Григорія Грабянки (початку XVIII ст.), а в літописі Самійла Величка (перша третина XVIII ст.) – тільки один раз, як географічний об'єкт на Дніпрі [29, с. 507], – дуже показово.

Під час російсько-турецької війни 1735–39 рр. на острові було засновано потужний Хортицький ретраншемент, функціонування якого висвітлене у численних опублікованих документах, а матеріальні рештки досліджені багатьма археологічними експедиціями. Із занепадом цієї імперської військової бази, на Хортиці, як і в інших запорозьких землях, з'явилося кілька козацьких зимівників, пам'ять про які зберігалася у переказах до кінця XIX ст. [30, с. 52–70]. Тим же періодом датується перша відома нам згадка про січ на Хортиці. Вона міститься у завершеній 1740 р. «Історії про козаків запорозьких...» Семена Мишецького [31, с. 68]. У переліку автор ставить цю січ під № 4 після Седневки, Канева та Переволочної, які знаходяться вище порогів, і де січей, безперечно, ніколи не було [31, с. 9]. Це дає підставу припускати, що Мишецький послуговувався історичними переказами самих козаків. Цілком імовірно, прототипом легендарної Хортицької січі став замок князя Дмитра Вишневецького, що існував у середині XVI ст. на о. Мала Хортиця, поряд із гирлом р. Верхня Хортиця. До слова, у тексті багаторазово цитованої дослідниками думи «Розмова Дніпра з Дунаєм» «стародавня Січ» згадана поряд із річкою Хортиця [32, с. 87].

Січ на Хортиці фігурує в історичних працях другої половини XVIII ст. – Герхарда Міллера (1760) [33, с. 390], Олександра Рігельмана (1786) [34, с. 36], Жана Бенуа Шерера (1788) [35, с. 33], Йогана Енгеля (1796) [36, с. 85] та інших. Порівняння тексту праці Семена Мишецького з роботами цих авторів свідчить, що принаймні перші три з них користувалися «Історією про козаків запорозьких...», сім рукописних списків якої відомо сьогодні [47, с. 305]. Вплив роботи Мишецького бачимо також у довідкових виданнях – «Новому

та повному географічному словнику...» (1789) та «Словнику географічному...» (1808), де йдеться про січ на Хортиці, збудовану Петром Сагайдачним [38, с. 181; 39, с. 788]. У «Лексиконі російському історичному» (1793), друкованому за рукописом Васілія Татіщева 1743 р., острів виступає просто, як центр козацтва [40, с. 30], а в «Землеписі російської імперії» (1810) – як «знатний острів Хортиця» [41, с. 317].

З початку XIX ст., за доби романтизму, багата історія та мальовничі краєвиди Хортиці та її околиць стають предметом уваги мандрівників, митців і науковців. Серед них назвемо академіка Арона Лерберга (1808) [42, с. 278-279], американських проповідників-квакерів Стівена Греллета та Вільяма Аллена (1819) [43, с. 190], генерала Ніколая Раєвського (1820) [44, с. 190], анонімного автора статті з журналу «Сѣверный Архивъ» (1823) [45, с. 205], українського статистика та історика Аполлона Скальковського (1836) [46, с. 255]. Особливо цікаве свідчення німецького письменника Балтазара фон Кампенгаузена (1807), який, між іншим, наводить давньогрецьку назву острова – Kerphalos Nýsos (Κέφαλος Νήσος, тобто «острів Кефалос») [47, с. 71]. Навіть якщо цей факт виявиться романтичною містифікацією автора, сама її поява є свідченням того значного інтересу до історії Хортиці, який існував у освічених колах суспільства на початку XIX ст. [19, с. 40–42].

В поле зору романістів Хортиця потрапила вже у 1820 рр. Відомо, що у 1825 р. драматург Александр Грібєєдов замислив написання так і не завершеної ним трагедії «Володимир», дії якої розгортаються, зокрема, на Хортиці [48, с. 113; 49, с. 458–459]. У 1830 р. побачив світ роман Фаддея Булгарина «Дімітрій Самозванець», присвячений подіям початку XVII ст. Побіжна згадка острова у творі являє собою фактично перефразовану цитату з «Опису України» Г. де Боплана [50, с. 194].

У 1835 р. вийшла друком повість Миколи Гоголя «Тарас Бульба», де є такі загальновідомі рядки: «Козаки зійшли з коней своїх, ступили на пором і за три години плавання були вже коло берегів острова Хортиці, де була тоді

Січ, яка так часто змінювала своє помешкання» [51, с. 99]. Думка розмістити її саме на Хортиці виникла в письменника, ймовірно, під впливом емоційних описів природи острова, подібних до Бопланової, та історичних праць, якими він користувався у процесі роботи над повістю. Серед них, безперечно, була «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського (1830), з якої автор переніс у повість фразу «...на Хортицькому острові в укріпленому місці, ними Січ прозваному, яке, однак, за обставинами змінювали», – дещо змінивши її [52, с. 111]. Крім того, у листі до фольклориста Ізмаїла Срезневського від 6 березня 1834 р. Гоголь згадує «Літописну оповідь про Малу Росію...» Олександра Рігельмана [53, с. 243].

Якщо перша редакція повісті була написана в дусі українського патріотизму, то друга, що з'явилася у 1842 р., стала маніфестом російського шовінізму й була зустрінута владою більш доброзичливо [54; 55, с. 325–330]. Таким чином, талановитий твір, в якому історичні реалії майстерно переплетені з художнім вимислом, став дуже популярним як серед українофілів, так і представників імперської еліти. Зокрема, поет Александр Пушкін писав про «Тараса Бульбу», якого початок достойний Вальтер Скота» [56, с. 108]. Публіцист Вісаріон Белінський порівняв повість Гоголя з Гомеровою Іліадою [57, с. 347]. Поет Пьотр Плетньов читав «Тараса Бульбу» дітям тодішнього царя Ніколая Першого на уроках літератури; твір, за його словами, справляв враження на імператрицю («Бульба и сеча ей очень нравятся») [58, с. 240].

Головною обставиною, що посприяла становленню Хортиці, як модерної святині, на мій погляд, було позитивне сприйняття повісті Гоголя діячами українського мистецтва, передовсім Тарасом Шевченком. Не виключено, що саме під впливом «Тараса Бульби» поет уперше згадав острів у своєму творі «Гайдамаки» (1841) [59, с. 7]. До слова, ця згадка є першим у часі з відомих нам прикладів уживання сучасної української форми топоніму «Хортиця». У 1842 р. Шевченко створив першу відому ілюстрацію гоголівської повісті –

сепію «Зустріч Тараса Бульби з синами» [60, с. 243]. У липні-серпні 1843 р. поет, першим із провідних митців, здійснив «творче паломництво» на острів, який він сприймав уже не просто, як видатну історичну локацію, а саме як сакральне місце пам'яті козацтва, де стояла Січ. Про цю подорож Шевченко повідомив свого приятеля, наказного отамана Чорноморського війська, етнографа Якова Кухаренка. У листі до нього від 26 листопада 1844 р., а також у вірші «І мертвим, і живим...» (1845), поет висловив розчарування від побаченого на «Січі», де «мудрий німець картопельку садить» [61, с. 34; 62, с. 329–330].

Тарас Шевченко не створив жодної графічної чи живописної роботи, присвяченої острову. Натомість маємо ескіз панорами Дніпрових скель проти Хортиці, виконаний з фотографічною точністю олександрівським вчителем В.А. Хижняком (1845). Підпис у куті повідомляє, що на ескізі зображено «о-в Хортицю Катеринославської губ., на якому знаходилася Запорозька Січ» [63, с. 426–427]. Так само, як і художник Хижняк, французький геолог і автор популярних подорожніх нарисів Ксав'єр Омер де Гелль не сумнівався, що на Хортиці, де він побував у 1839 р., «колись був осідок знаменитої Січі» [64, с. 242]. Літературний критик Ніколай Надеждин у своїй статті «Геродотова Скіфія...» (1844) теж не висловив жодних сумнівів у тому, що острів Хортиця «тримав на собі ще не так давно знамениту Січ, столицю війська-народу Запорозького» [65, с. 50]. Етнограф Олександр Афанасьєв-Чужбинський у 1858 р. «безпомилково» прийняв рештки Хортицького ретраншементу XVIII ст. за «сліди поселення безсімейного товариства» [66, с. 220–226]. Автор гімну «Молитва за Україну», композитор Микола Лисенко, шукаючи натхнення для своєї опери «Тарас Бульба», відвідав Хортицю влітку 1878 р., коли там вів розкопки археолог Вільям Беренштам [67, с. 158]. Збираючи матеріали для картини «Запорожці», влітку 1880 р. на острові побували художник Ілля Ріпин та його учень Валентин Серов [68, с. 351]. У червні 1896 р., за прикладом свого кумира Шевченка, тут «вишукував хоч будь-яких

слідів старої Січі» майбутній лауреат Нобелівської премії з літератури за 1933 р. – Іван Бунін [69, с. 437].

Всі вищеназвані особи були широко відомими людьми, які зробили вагомий внесок у культуру, стояли в авангарді громадської думки й мали значний авторитет у суспільстві. Для нащадків їхні візити на Хортицю набули статусу важливих історичних фактів, що підсилюють сакральність острова, а для сучасників служили прикладом для наслідування.

З розвитком туризму, в другій половині XIX ст., потік відвідувачів Хортиці збільшується й вона потрапляє у перші путівники по Нижньому Дніпру. Як місце, де знаходилася Січ, острів згадується в англійському «Довіднику для мандрівників...» (1875) [70, р. 346], «Путівнику по Дніпру та його порогах» Івана Каргопольцева (1888) [71, с. 207] та путівнику «Босфор і Константинополь...» Ніколая Лендера (1892) [72, с. 136]. У найавторитетнішому німецькому путівнику «Бедекер» (1888) Хортиця названа «головним місцем перебування запорозьких козаків», а отаман Тарас Бульба виданий за реальну історичну особу, «подвиги якого лягли в основу однойменної поеми Гоголя» [73, с. 409-410]. Чимало уваги приділяє Хортиці Василь Біднов у своєму путівнику «Дніпрові пороги» (1919) [74, с. 59–63].

Теза про січ на Хортиці часто зустрічається в енциклопедичних виданнях того періоду. Серед них – «Довідковий енциклопедичний словник» (1848) [75, с. 547], «Словник географічний Королівства Польського...» Вацлава Налковського (1881) [76, с. 47], «Географічно-статистичний словник російської імперії» Петра Семьонова (1885) [77, с. 531], «Настільний енциклопедичний словник» (1895) [78, с. 5054], «Енциклопедичний словник» Брокгауза-Ефрона (1903) [79, с. 580], «Велика енциклопедія» Сергея Южакова (1905) [80, с. 626–627], «Енциклопедичний словник» Флорентія Павленкова (1910) [81, стб. 2807].

Видатний дослідник запорозького козацтва Дмитро Яворницький, знаходячись під сильним впливом хортицького міфу, на початку своєї

наукової діяльності теж зробив значний внесок у його формування. У працях «Число та порядок Запорозьких Січей» (1884), «Запорожжя в залишках старовини та переказах народу» (1888), «Вольності запорозьких козаків» (1890), «Історія запорозьких козаків» (1892) першою січчю Яворницький називав Хортицьку [82, с. 591; 83, с. 203; 84, с. 78; 85, с. 82]. Згодом, ретельно проаналізувавши наявні джерела, науковець змінив свою думку: в другому виданні першого тому «Історії запорозьких козаків» (1900) він називає замок на острові Мала Хортиця «центральною місцем першого поселення на Низу запорозьких козаків» [86, с. 116]. Проте, безперечний талант письменника й популяризатора, виявлений у ранніх роботах, зробив злий жарт із Яворницьким-істориком, якому надалі довелося неодноразово спростовувати своє ж власне твердження. Про це свідчить, зокрема, публікація у газеті «Русскій Инвалидъ» (1909) [87], лист вченого до мецената Євгена Чикаленка (1909) [88, с. 257] та лист до Яворницького Т.М. Гавриленка (1932) [89, с. 118-119].

Наприкінці XIX ст. на Хортиці з'явилися перші меморіали, присвячені історичним подіям. У 1889 р. менонітська громада святкувала сторіччя заснування Хортицької колонії. Наступного року на честь ювілею на цвинтарі над острівною балкою Ганнівкою був поставлений монументальний гранітний обеліск із написом у пам'ять депутата Якоба Гепнера – одного з керівників переселення менонітів в Україну [30, с. 60]. Цілком природньо, що в тогочасній атмосфері зростання германофобії подібний акт міг викликати почуття ревності у представників «титальної нації» та спонукати міських можновладців до встановлення свого, «руського» меморіалу. 7 травня 1891 р. за розпорядженням земського начальника Григорія Гаркушевського силами менонітів села Острів Хортиця, недалеко від балки Музичиної було встановлено великий дерев'яний хрест на ознаку запорозької церкви, що нібито знаходилася там. Погоджуючись із необхідністю вшанування

пам'ятних місць, Яків Новицький зауважував, що ніяких підтверджень існування цієї церкви немає [30, с. 72].

В період формування офіційною пропагандою образу «німця», як етнічного ворога, саме існування на острові менонітського села у шовіністичних колах стало прикладом наруги над історичною святинєю. Про це у своїй статті з красномовною назвою «Німецьке завоювання на Півдні росії» (1890) писав публіцист Олександр Палтов (Веліцин), знову ж таки, називаючи Хортицю «колишньою Запорозькою Січчю» [90, с. 144]. З кориспонденції Дмитра Яворницького відомо, що у 1901 р. редактор уральської газети «Вѣстникъ казачьихъ войскъ» М. Бородин, заручившись формальною підтримкою вченого, ініціював збір коштів на викуп Хортиці у колоністів, але успіху не досяг [91, с. 75, 81]. Надії на подолання «кричущої історичної несправедливості» зміцніли з початком «Другої Вітчизняної війни» у серпні 1914 р. [92, с. 111]. Використовуючи прийняті в лютому 1915 р. дискримінаційні закони «Про обмеження німецького землеволодіння у росії», Олександрівська управа примусила менонітів 28 липня 1916 р. продати острів місту [93, с. 110–112]. Після цього міська влада почала розглядати проекти створення на Хортиці, «колишній Січі Запорозького Козацтва», великого меморіального комплексу та «міста-саду» [94, арк. 10]. Поразки у війні, революція та глибока економічна криза завадили втіленню цих грандіозних планів. Проте, в період Перших визвольних змагань Хортиця з її легендарною січчю увійшла вже як одна з історичних святинь всеукраїнського значення.

Висновки. Острів Хортиця у XVI – початку XVII ст. мав велике стратегічне значення для запорозького козацтва, що відобразилося в історичних джерелах того періоду, а також у легенді про давню Хортицьку Січ, яка побутувала серед самих запорожців і вперше була зафіксована в першій половині XVIII ст. Семеном Мишецьким. З його роботи теза про Хортицьку Січ потрапила в історичну літературу XVIII–XIX ст., а звідти – у повість Миколи Гоголя «Тарас Бульба». Талановитий художній твір справив сильне

враження як на патріотів України, так і на представників імперської еліти, міцно вкоренивши уявлення про Хортицю, як першу січ. Вже у першій половині XIX ст. острів став місцем паломництва творчих особистостей, які стояли в авангарді суспільної думки, а згодом перетворився на популярний екскурсійний об'єкт і місце пам'яті запорозького козацтва. Таким чином, Хортиця стала одним із рідкісних прикладів створення меморіалу загальнонаціонального масштабу на основі легенди, яка не була підкріплена надійними джерелами. Адже на той момент на його території ще не було досліджено жодної археологічної пам'ятки, безпосередньо пов'язаної із запорозькими козаками, а існування Хортицької Січі не підтверджене до цього моменту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Boiko O.D. Mif natsionalnyi. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Kyiv, 2019. T. 21. Mikro – Moia. S. 187–188.
2. Kraliuk P.M. Ukrainska kozatska mifolohiia. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinska_kozatska_mifologija (дата звернення: 10.09.2025).
3. Kytsenko M.P. Khortytsia v heroitsi i lehendakh. Dnipropetrovsk : Promin, 1967. 84 s.
4. Kytsenko M.P. Khortytsia v heroitsi i lehendakh. Dnipropetrovsk : Promin, 1972. 148 s.
5. Fomenko V.H. Khortytskaia staryna. *Zapovidna Khortytsia*. Vyp. 1. Zaporizhzhia : Dyke Pole, 2006. S. 73–150.
6. Sushko K.Y., Yukhymchuk L.P. Po Khortytse. Putevodytel. Dnepropetrovsk : Promyn, 1989. 95 s.
7. Sushko K.I. Ostriv Khortytsia. Istoryko-publitsystychna rozvidka. Zaporizhzhia : Dyke Pole, 2001. 200 s.
8. Apanovych O.M. Rozpovidi pro zaporozkykh kozakiv. Kyiv : Dnipro, 1991. 335 s.

9. Zavhorodnii Yu.Yu., Ostapenko M.A. Sakralnyi vymir ostrova Khortytsi (do postanovky pytannia). *Kulturolohichni studii*. Kyiv : KM Academia, 1999. Vyp. 2. S. 247–275.
10. Zavhorodnii Yu.Yu. Do vytokiv vidrodzhennia davnoi sviatyni: Taras Shevchenko i ostriv Khortytsia (vstupna chastyna). *Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii: «Istoriia zaporozkoho kozatstva: v pam'iatkakh ta muzeinii praktytsi»*. Zaporizhzhia : Vydavets Hlazunov S.O., 2008. S. 163–171.
11. Zavhorodnii Yu.Yu. Taras Shevchenko i ostriv Khortytsia: moderni vytoky vidrodzhennia davnoi sviatyni. *Ukrainoznavstvo*. 2008. №3. S. 112–115.
12. Zavhorodnii Yu.Yu. Mykola Hohol, Taras Shevchenko y ostriv Khortytsia: moderni vytoky vidrodzhennia davnoi sviatyni. *Sakralna heohrafiia i fenomen palomnytstva*. Zaporizhzhia, Dyke Pole : 2012. S. 64–81.
13. Sokulskyi A.L. Kozatska Khortytsia: istoryko-kulturne znachennia v protsesi vynyknennia i stanovlennia zaporozkoho kozatstva. Zaporizhzhia: Klasychnyi pryvatnyi universytet, 2008. 764 s.
14. Dudarenko S.V. Khortytsia yak faktor formuvannia ukraïnskoi identychnosti. *INSULA*. 2022. № 4. S. 303–310.
15. Shcherbak V.O. Khortytska Sich: istoriia ta stereotypy. *INSULA*. 2022. № 4. S. 156–166.
16. Shcherbak V.O. «Horodok» kniazia Dmytra Vyshnevetskoho na Zaporozhzhii. *Siverianskyi litopys*. 2024. № 2. S. 29–35.
17. Sarychev V.D. Ostriv Khortytsia – mistse pam'iaty. *Visnyk naukovodoslidnoho instytutu ukrainoznavstva*. 2023. № 1. S. 73–90.
18. Sarychev V.D. Khortytsia yak mistse pam'iaty: evoliutsiia pohliadiv na pytannia vynyknennia Zaporozkoi Sichi. *Ukrainoznavstvo*. 2025. № 2 (95). S. 168–184.
19. Vlasov O.Yu. Ostriv Khortytsia – Κέφαλος Νήσος? (svidchennia barona L.P.B. fon Kampenhauzena). *Dubenskyi naukovyi visnyk*. 2023. Vyp. 5. S. 38–43.

20. Vlasov O.Yu. Do istorii stvorennia heolohichnoho zakaznyka zahalnodержavnoho znachennia «Dniproviski porohy». *Materialy naukovopraktychnoho seminaru z nahody 50-richchia zahalnoheolohichnoho zakaznyka zahalnodержavnoho znachennia «Dniproviski porohy» (28 zhovtnia 2024 roku, m. Zaporizhzhia)*. Chernivtsi : Druk-Art, 2025. S. 24–43.

21. Vlasov O.Yu. Ostriv Khortytsia u prostori ta chasi. Putivnyk dlia turystiv. Zaporizhzhia : b/v, 2023. 264 s.

22. Vlasov O.Yu. Khortytsia u prostori ta chasi. Novyi putivnyk. Zaporizhzhia: b/v, 2024. 300 s.

23. Vyrskyi D.S. Richpospolytska istoriohrafiiia Ukrainy (XVI – seredyna XVII st.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2008.Ch. 2 (Dodatky). 465 s.

24. Vyrskyi D.S. Heohrafiiia Zaporizhzhia : za opysamy M. Pashkovskoho (1615) ta S. Shymanovskoho (1642). *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. Kyiv, 2012. Vyp. 12. S. 42–57.

25. Yakovenko N.M. Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlen ta idei v Ukraini XVI–XVII st. Kyiv : Krytyka, 2002. 416 s.

26. Hiiom Levasser de Boplan. Opys Ukrainy, kilkokh provintsii Korolivstva Polskoho, shcho tiahnutsia vid kordoniv Moskovii. Kyiv : Naukova dumka; Kembridzh : Ukrainyskyi naukovyi instytut, 1990. 256 s.

27. Vyrskyi D. Korolivske nadannia na Khortytsiu kniaziiu Yaremi Vyshnevetskomu 1648 r. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*. Kyiv, 2009. Vyp. 13/14. S. 467–474.

28. Akty, otnosiashchiesia k ystoriy Yuzhnoi y Zapadnoi Rossiy, sobrannye y yzdannye Arkheohrafycheskoiu komysseiou. S.-Peterburhъ : Typohrafiiia A.M. Kotomyna y K°, 1884. Tom trynadtsatyi. 410 s.

29. Velychko S.V. Litopys. Kyiv: Dnipro, 1991. T. 2. 581 s.

30. Novytskyi Ya.P. Ostriv Khortytsia na Dnipri, yoho pryroda, istoriia, starozhytnosti (za rukopysom 1917 r.). Zaporizhzhia : Tandem-U, 2005. 120 s.

31. Myshetskii S.Y. Ystoriia o kazakakh zaporozhskykh, kak onye yzdrevle zachalysia, y otkuda svoe proyskhozhdienie ymeiut, y v kakom sostoianii nyne nakhodiattsia, sochynennaia ot ynzhenernoi komandy. Odessa : v horodskoi typohrafiy, 1851. V + 94 s.

32. Ukrainski narodni dumy. Kyiv : Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1927. T. 1. 176 s.

33. Myller H.F. Yzvestiia o kozakakh zaporozhskykh. *Sochyneniia y perevody dlia polzy y uveseleniia sluzhashchiia*. 1760, mai. S. 385–444.

34. Rihelman O.I. Litopysna opovid pro Malu Rosiiu ta yii narod i kozakiv uzahali. Kyiv : Lybid, 1994. 768 s.

35. Sherer Zh.-B. Litopys Malorosii, abo Istoriia kozakiv-zaporozhtsiv ta kozakiv Ukrainy abo Malorosii. Kyiv : Ukrainskyi pysmennyk, 1994. 311 s.

36. Enhel Y.-Kh. Istoriia Ukrainy ta ukrainskykh kozakiv. Kharkiv : Fakt, 2014. 640 s.

37. Bovhyria A.M. «Ystoryia o kozakakh zaporozhskykh» Semena Myshetskoho v istorychnii dumtsi druhoi polovyny XVIII st. *Istorychni doslidzhennia v Ukraini*. 2002. № 11. S. 303–317.

38. Novyi y polnyi heohrafycheskii slovar Rossiiskaho hosudarstva, yly Leksykon. Moskva : v Unyversytetskoi Typohrafiy, u N. Novykova, 1789. Ch. VI (U – Θ). 291 s.

39. Shchekatonov A. Slovar heohrafycheskoi Rossiiskaho hosudarstva Moskva: v volnoi Typohrafiy Fedora Liubiia, 1808. Ch. VI (T. – Kh.). 798 s.

40. Leksykon rossiiskoi ystorycheskoi, heohrafycheskoi, polytycheskoi y hrazhdanskoi. Sochynennyi hospodynem Tainymъ Sovetnykom y Astrakhanskym Hubernatorom Vasylem Nykytychem Tatyshchevym. Sanktpeterburh : v Typohrafiy Hornaho Uchylyshcha, 1793. Ch. III. 217 s.

41. Ziablovskii E.F. Zemleopysanie Rossiiskoi Ymperiy dlia vsekh sostoianii. Sanktpeterburh : typohrafiia F. Drekhslera, 1810. Ch. V. 509 s.

42. Lerberh A.Kh. Yzsledovaniia, sluzhashchie k obiasneniiu drevnei russkoi ystoriy. Sanktpeterburh : v typohrafiy Departamenta narodnaho prosveshcheniia, 1819. 398 s.

43. Grellet S., Allen W. Excerpts from the «Travelogue in Russia». *The Friend*. 1830. Vol. III. P. 189–190.

44. Arkhyv Raevskykh. S.-Peterburh: typ. M.A. Aleksandrova, 1908. T. 1 (Pysma 1791–1829 hh.). 574 c.

45. Obozrenie ynostrannykh kolonii v Novo-Rossiiskom krae. Ekaterynoslavskaia huberniia. *Severnyi Arkhyv*. 1823. № 21. S. 200–208.

46. Skalkovskyi A.A. Khronolohycheskoe obozrenie ystoriy Novorossiiskaho kraia. 1730–1823. Odessa : v Horodskoi Typohrafiy, 1836. Ch. I . S 1731-ho po 1796-i hod. XI + 289 s.

47. Campenhausen B. Bemerkungen über Rußland, besonders einige Provinzen dieses Reiches und ihre Naturgeschichte betreffend, nebst einer kurzgefaßten Geschichte der Zaporoger Kosaken, Bessarabiens, der Moldau und der Krimm. Leipzig : bei Friedrich Christian Durk, 1807. 199 s.

48. A.S. Hryboedov v vospomynaniakh sovremennykh. Moskva : Khudozhestvennaia lyteratura, 1980. 448 s.

49. Hryboedov A.S. Sochyneniya. Moskva : Hosudarstvennoe yzdatelstvo khudozhestvennoi lyteratury, 1953. 772 s.

50. Bulharyn F.B. Dymytryi Samozvanets. Volohda : PF «Polyhrafyst», 1994. T. 1. 239 s.

51. Hohol N.V. Taras Bulba. Myrhorod. Povesty, sluzhashchiia prodolzheniem Vecherov na khutore blyz Dykanky. Sanktpeterburh: v typohrafiy Departamenta vneshnei torhovly, 1835. Ch. I. S. 57–224.

52. Bantysh-Kamenskii D.N. Ystoriia Maloi Rossiy. Moskva : v Typohrafiy Semena Selyvanovskaho, 1830. Ch. I.XX + 360 + 85 s.

53. Hohol N.V. Polnoe sobranie pochynenyi. Moskva : Yzdatelstvo moskovskoi patryarkhyi, 2009. T. 10 (Perepyska 1820–1834). 392 s.

54. Hohol N.V. Taras Bulba. Sochynenyia Nykolaia Hoholia. Sanktpeterburh: v typohrafiy A. Borodyna y K°, 1842. T. II. S. 55–303.
55. Kraliuk P. Kozatska mifolohiia Ukrainy: tvortsi ta epihony. Kharkiv : Folio, 2016. 394 s.
56. Pushkyn A.S. Sobranye sochynenyi v desiaty tomakh. Moskva : Hosudarstvennoe yzdatelstvo khudozhestvennoi lyteratury, 1962. T. 6 (Krytyka y publytsystyka). 590 s.
57. Belynskyi V.H. O russkoi povesty y povestiakh h. Hoholia. N.V. *Hohol v vospomynaniakh sovremennykh*. Moskva : Hosudarstvennoe yzdatelstvo khudozhestvennoi lyteratury, 1952. 718 s.
58. Hyppys V.V. Hohol. Vospomynania. Pysma. Dnevnyky. Moskva : Dyrekt-Medya, 2014. 439 s.
59. Shevchenko T.H. Haidamaky. Ventsliar : drukarnia Sharfoho, 1920. 100 s.
60. Naienko M.T. Shevchenko i khudozhnii obraz M. Hoholia. *Shevchenkoznavchi studii*. 2014. Vyp. 17. S. 243–250.
61. Shevchenko T.H. Povne zibrannia tvoriv. U desiaty tomakh. Kyiv : Vydavnytstvo AN URSS, 1957. T. 6. Zamitky. Statti. Lysty. 589 s.
62. Shevchenko T.H. Kobzar. Povna zbirka. Kharkiv : Vydavnychiy dim «Shkola», 2005. 685 s.
63. Filas V., Spitsyn Yu. Vydy Khortytsi v 1845 rotsi: «provintsiinyi» pohliad oleksandrivskoho khudozhnyka V.A. Khyzhniaka. *Istoriia Stepovoi Ukrainy: stratehii doslidzhennia ta reprezentatsii. Zbirnyk materialiv naukovo-praktychnoi konferentsii*. Zaporizhzhia : AA Tandem, 2021. S. 421–428.
64. Hommaire de Hell X. Les steppes de la Mer Caspienne, le Caucase, la Crimée et la Russie Méridionale. Paris : Chez P. Bertrand, 1843. T. I. 515 p.
65. Nadezhdyn N.Y. Herodotova Skyfiia, obiasnennaia chrez slychenie s mestnostiamy. *ZOOYD*, 1844. T. I. S. 3–114.
66. Afanasev-Chuzhbynskiy A.S. Poezdka na Dneprovskie porohy y na Zaporozhe. *Morskoi sbornik*. 1858. T. XXXVI. № 8. S. 220–257.

67. Arkhiv Mykhaila Drahomanova. Varshava : Ukrainskyi naukovi instytut, 1938. T. I. Lystuvannia Kyivskoi Staroi Hromady z M. Drahomanovym (1870–1895 rr.). 445 s.

68. Repyn Y.E. Dalekoe blyzko. Moskva : Yskusstvo, 1953. 520 s.

69. Bunyn Y.A. «Kazatskym khodom». Y.A. Bunyn. *Sobranie sochineniy*. Moskva : Khudozhestvennaia lyteratura, 1965. T. 2. Proyzvedeniya 1887–1909 hh. S. 426–437.

70. Handbook for travelers in Russia, Poland, and Finland; including the Crimea, Caucasus, Siberia, and Central Asia. London : JohnMurray, 1875. 520 p.

71. Karhopoltsev Y.N. Putevodytel po r. Dnepru y eho poroham. S prylozheniem karty Dneprovskaho basseina. Ekaterynoslav :Typohrafiia N.Ya. Pavlovskaho, 1888. 367 s.

72. Putnyk (N. Lender). Bosfor y Konstantynopol. Anatolyiskoe poberezhe. *Po russkomu yuhu. Ocherky y kartynky s kartoiu Chernoho moria*. S.-Peterburh : Typohrafiia A.S. Suvoryna, 1892. 244 s.

73. Russland. Handbuch für reisende / Herausgegeben von K. Baedeker. Leipzig:verlag von Karl Baedeker, 1888. L + 442 s.

74. Bidnov V. Dniprovi porohy. Topohrafichni vidomosty. Katerynoslav : Vydannia Katerynoslavskoho Soiuzu Spozhyvchykh T-v, 1919. 78 s.

75. Spravochnyi entsyklopedycheskii slovar / red. A-V.V. Starchevskiy. S.-Peterburh : typohrafiia K. Kraiia, 1848. T. 11 (F, Kh). 568 s.

76. Nałkowski W. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa : Nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1881. T. II (Derenek – Gzack). 927 + XVI s.

77. Semenov P.P. Heohrafychesko-statystycheskii slovar Rossiiskoi ymperiy. Sanktpeterburh : v typohrafiy V. Bezobrazova y Koyp, 1885. T. V. 1000 s.

78. Nastolnyi entsyklopedycheskii slovar. Moskva : yzdanie Tovaryshchestva A. Hranat y K°, 1895. T. VIII (Sladkoe derevo – V). S. 4555–5358.

79. Entsyklopedycheskii slovar. S.-Peterburh : Typohrafiia Akts. Obshch. Brokhauz-Efron, 1903. T. XXXVII-A (Khodskii – Tsenzura). 520 s.
80. Bolshaia Entsyklopediia / pod red. S.N. Yuzhakova. S.-Peterburhъ : T-vo «Prosveshchenie», 1905. T. XIX (Undolskyi – Chakhary). 794 s.
81. Entsyklopedycheskii slovar F. Pavlenkova. S.-Peterburh : Typ. Yu.N. Erlykh, 1910. 3104 stb.
82. Evarnytskii D.Y. Chyslo y poriadok Zaporozhskykh Sechei. *Kievskaiia staryna*. 1884. T. VIII. C. 589–608.
83. Evarnytskii D.Y. Zaporozhe v ostatkakh staryny y predaniiakh naroda. Sankt-Peterburh : yzдание L.F. Panteleeva, 1888. Ch. 1. 294 s.
84. Evarnytskii D.Y. Volnosty zaporozhskykh kozakov. Ystorykotohrafycheskii ocherk. S.-Peterburh : typohrafiia Y.N. Skorokhodova, 1890. 385 s.
85. Evarnytskii D.Y. Ystoriia zaporozhskykh kozakov. S.-Peterburhъ : typohrafiia Y.N. Skorokhodova, 1892. T. I. 542 c.
86. Evarnytskii D.Y. Ystoriia zaporozhskykh kozakov. Moskva : Pervaia zhenskaia typohrafiia E.K. Herbek, 1900. T. I. 688 c.
87. Andrianov P. Poezdka po Dnepru Odesskaho otdela Ymperatorskaho russkaho voenno-ystorycheskaho obshchestva. *Russkii Ynvalyd*. 1909, 17 iulia. № 155.
88. Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho. Dnipropetrovsk, 1997. Vyp. 1. Lysty vchenykh do D.I. Yavornytskoho. 888 s.
89. Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho. Dnipropetrovsk, 1999. Vyp. 2. Lysty diiachiv kultury do D.I. Yavornytskoho. 460 s.
90. Velytsyn A. Nemetskoe zavoevanie na Yuhe Rosiy. *Russkii vestnyk*. S.-Peterburh : Typohrafiia tovaryshchestva «Obshchestvennaia polza», 1890. T. 206. S. 142–299.

91. Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho. Dnipropetrovsk: ART-PRES, 2012. Vyp. 6. Lysty druživ, pryiateliv i znaiomykh do D.I. Yavornytskoho. 848 s.

92. Shulhyn S. Poezdka k Dneprovskym poroham. *Ekskursionnyi vestnyk*. 1915. Kn. 4. S. 98–111.

93. Chaika O.V. Pryniatye zakonov olykvydatsyy nemetskoho zemlevladyeniya v rossyy v 1915 hodu y eho posledstviya dlia ostrova Khortytsy. *Muzeinyi visnyk*. 2008. № 8. S. 105–118.

94. Pysmo Aleksandrovskei horodskoi upravly v Petrohradskiy Oblastnoy Komitet Vserossiyskyykh Zemskyykh y Horodskyykh Soiuzov 8 yanvarya 1917 h. *DAZO*, f. 24, op. 7, spr. 153, ark. 8–10.